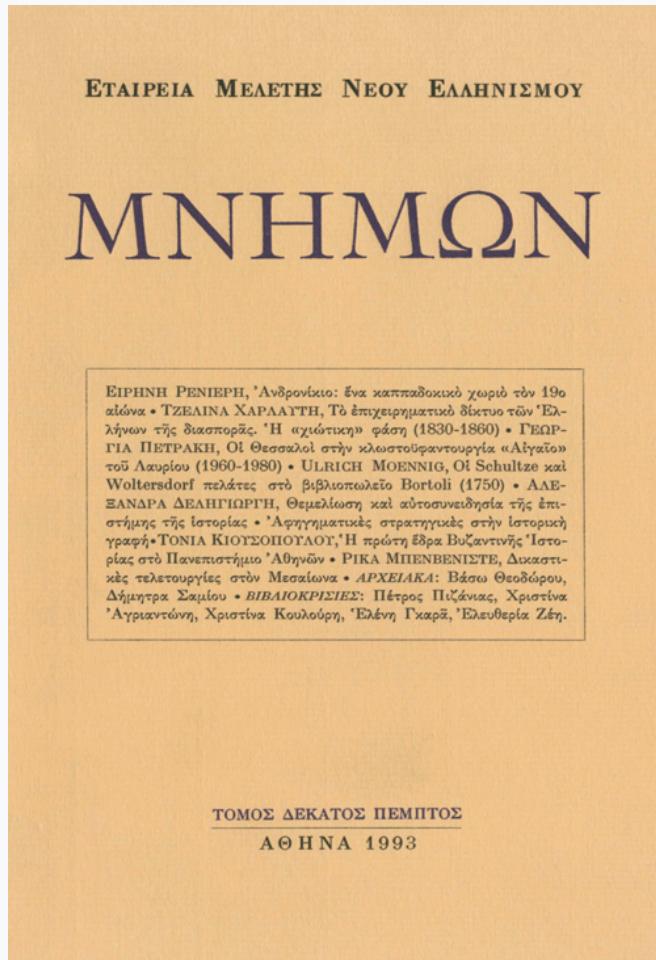

Μνήμων

Τόμ. 15 (1993)

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΛΩΣΗΣ ΤΩΝ ΧΩΡΙΚΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΩΝ ΣΤΗΝ ΚΛΩΣΤΟΥΨΑΝΤΟΥΡΓΙΑ «ΑΙΓΑΙΟ» ΤΟΥ ΛΑΥΡΙΟΥ (1960-1980)

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΕΤΡΑΚΗ

doi: [10.12681/mnimon.320](https://doi.org/10.12681/mnimon.320)**Βιβλιογραφική αναφορά:**

ΠΕΤΡΑΚΗ Γ. (1993). Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΛΩΣΗΣ ΤΩΝ ΧΩΡΙΚΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΩΝ ΣΤΗΝ ΚΛΩΣΤΟΥΨΑΝΤΟΥΡΓΙΑ «ΑΙΓΑΙΟ» ΤΟΥ ΛΑΥΡΙΟΥ (1960-1980). *Μνήμων*, 15, 129-148. <https://doi.org/10.12681/mnimon.320>

ΓΕΩΡΓΙΑ ΠΕΤΡΑΚΗ

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΚΑΘΗΛΩΣΗΣ ΤΩΝ ΧΩΡΙΚΩΝ ΣΤΟ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΟ

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΘΕΣΣΑΛΩΝ ΣΤΗΝ ΚΛΩΣΤΟΫΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ
«ΑΙΓΑΙΟ» ΤΟΥ ΛΑΥΡΙΟΥ (1960-1980)

Πώς γίνεται κάποιος βιομηχανικός εργάτης; Πώς οι χωρικοί¹ γίνονται βιομηχανικοί εργάτες; Η ερώτηση αυτή, που μπορεί να φαίνεται απλοϊκή, υπονοεί ήδη μια απάντηση. Η προλεταριοποίηση των χωρικών δεν είναι ένας αυτοματισμός, μια απλή προσαρμογή. Είναι μια σύνθετη κοινωνική διαδικασία που αξίζει τον κόπο να μελετηθεί, καταρχήν για τους πρωταγωνιστές της, τους πρώην ανεξάρτητους παραγωγούς που καταλήγουν στη θέση του βιομηχανικού εργάτη. Αξίζει επίσης να μελετηθεί για την κοινωνική τάξη που τους υποδέχεται. Πώς στρατολογούνται τα υποκείμενα της εργατικής τάξης; Ποιός είναι ο ρόλος του κύριου οργανωτή αυτής της στρατολόγησης, που είναι η εργοδοσία; Έτσι η ένταξη των χωρικών στο εργοστάσιο μελετάται ως διαδικασία στη διπλή της διάσταση. Η μία διάσταση αφορά τους ίδιους τους χωρικούς, την κίνησή τους προς το εργοστάσιο, τα αντικειμενικά (οικονομική προλεταριοποίηση) και υποκειμενικά χαρακτηριστικά τους (η πρόθεση του διαβήματος προς το εργοστάσιο). Η δεύτερη διάσταση αφορά την εργοδοσία, τις ανάγκες της σε εργατικό δυναμικό και την ικανότητά της να το καταστήσει κατάλληλο για τη βιομηχανική λειτουργία. Τα ερωτήματα αυτά απασχολούν τη μελέτη αυτή, που φιλοδοξεί να προσφέρει στοιχεία προσέγγισης και απάντησης σε τομείς ανέγγιχτους από την έρευνα στη χώρα μας.

---

* Η παρούσα εργασία αποτελεί συνθετική παρουσίαση διδακτορικής διατριβής στην Κοινωνιολογία που υποστηρίχτηκε τον Μάρτιο 1993 στο Πανεπιστήμιο Paris VII.

1. Χρησιμοποιώ την έννοια «χωρικός» με την ευρύτερη πολιτισμική σημασία της: είναι ο κάτοικος μιας μικρής χωρικής κοινότητας, στο πλαίσιο μιας συνολικής χωρικής κοινωνίας, που ζει σε σχετική δημογραφική, οικονομική και πολιτιστική αυτάρκεια. Η έννοια του χωρικού, αν και καλύπτει μερικά τις έννοιες καλλιεργητής, γεωργός, αγρότης, είναι παρ' όλα αυτά ευρύτερη και διαφοροποιείται από τις τελευταίες στο βαθμό που αυτές αποδίδουν ένα αυστηρότερα καθορισμένο επαγγελματικό προσδιορισμό. Βλ. σχετικά R. Redfield, *Peasant Society and Culture*, Σικάγο, Chicago Univ. Press, 1956, σ. 162.

Η εργασία βασίστηκε σε επιτόπιες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην πόλη του Λαυρίου την περίοδο ανάμεσα στον Δεκέμβριο 1986 και τον Δεκέμβριο 1988, πάνω σε θέματα που προκύπτουν από την τελευταία βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης και την ευρεία χρησιμοποίηση από τις βιομηχανίες εργατικού δυναμικού αγροτικής προέλευσης.

Ένας πρώτος ερευνητικός κύκλος εκμεταλλεύεται τα μητρώα εργαζομένων 9 βιομηχανικών καταστημάτων που απασχολούν το 85% του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού της πόλης στο τέλος του 1988, για να αναλύσει τους τρόπους που οι διάφορες κοινωνικές κατηγορίες εργαζομένων (εσωτερικοί και μη μετανάστες, ντόπιοι, άνδρες, γυναίκες) θα ενταχθούν στη δομή της βιομηχανικής απασχόλησης στο επίπεδο της πόλης, δηλαδή στις βιομηχανικές ειδικότητες που καλείται να καλύψει το εισαγόμενο στην πόλη εργατικό δυναμικό. Η ανάλυση αυτή επεκτείνεται περαιτέρω στην περίπτωση της κλωστοϋφαντουργίας «Αιγαίο», που ήταν η σημαντικότερη βιομηχανία της πόλης πριν από το κλείσιμό της, και στη μεταναστευτική ομάδα των Θεσσαλών που στην περίοδο 1972-1987 είχε στον λογαριασμό της 1.931 προσλήψεις (που αντιστοιχούσαν σε 1.406 άτομα), ενώ τον Αύγουστο 1987 εξακολουθούσε να απασχολεί στο «Αιγαίο» 279 άτομα².

Ένας δεύτερος ερευνητικός κύκλος επιχειρεί να αξιοποιήσει το υλικό μιας πληθώρας συνεντεύξεων (πάνω από 100) με εργαζομένους ή πρώην εργαζομένους στο «Αιγαίο», με συνδικαλιστές μεταναστευτικής ή μη προέλευσης, με μέλη και διοικήσεις τοπικών πολιτιστικών συλλόγων, με παράγοντες της τοπικής αυτοδιοίκησης ή με απλούς κατοίκους της πόλης, για να αναδείξει το κλίμα που επικρατεί στην τοπική αγορά εργασίας κατά τις περιόδους 1956-1964, 1964-1978 και 1980-1987. Στις περιόδους αυτές εξετάζουμε τις ιδιαιτερότητες της μικρής βιομηχανικής πόλης και συγχρόνως τα γενικότερα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας (ανεργία, κλίμα πολιτικής και κοινωνικής καταστολής, εσωτερική μετανάστευση, οικονομική ανάπτυξη). Η ανάλυση εντοπίζεται στην εργασιακή πολιτική του «Αιγαίου» στις αντίστοιχες περιόδους και ιδιαίτερος στην πολιτική που η βιομηχανία αυτή αναπτύσσει για να διαχειριστεί το εργατικό δυναμικό αγροτικής προέλευσης που μαζικά στρατολογούσε.

Ένας τρίτος ερευνητικός κύκλος εντοπίζεται σε δείγμα 82 θεσσαλών εργατών του «Αιγαίου»³, από τους οποίους 80 ήταν αγροτικής καταγωγής και γεωρ-

2. Στο τέλος του 1986, το «Αιγαίο» χρησιμοποιούσε προσωπικό 1.970 ατόμων, από τα οποία 1.773 ήταν εργάτες. Το τελευταίο τρίμηνο του 1988, όταν η βιομηχανία άρχισε να μειώνει σημαντικά το προσωπικό της, εξακολουθούσε να απασχολεί το 48,6% του συνόλου των εργαζομένων στις βιομηχανίες της πόλης: 1.674 απασχολούμενοι σε 12 βιομηχανικά καταστήματα, εκ των οποίων ένα απασχολούσε 18 εργαζόμενους και τα υπόλοιπα 11 περισσότερους από 50 εργαζόμενους.

3. Το κριτήριο επιλογής αυτής της τοπικής πληθυσμιακής ομάδας ήταν η υψηλή αν-

γολ οι ίδιοι στη μεγάλη τους πλειονότητα, πριν από την πρόσληψή τους στην κλωστοϋφαντουργία, για να δείξει τα χαρακτηριστικά του πληθυσμού που βρέθηκε στο εργοστάσιο στην περίοδο 1964-1987. Η ανάλυση σκοπεύει ακόμη να αναζητήσει τις κατηγορίες της αγροτιάς που αποδεσμεύτηκαν από τις αγροτικές δραστηριότητες για να τροφοδοτήσουν τις ανάγκες της ελληνικής βιομηχανίας.

Ο τέταρτος ερευνητικός κύκλος εστιάζεται σε 60 οικογένειες (από ένα σύνολο 108 συνεντεύξεων), από τις οποίες 58 κατάγονται από τη Θεσσαλία, μία από τη Μακεδονία και μία από την Πελοπόννησο. Ο κύκλος αυτός, που εξετάζει και τη δομή του οικογενειακού μισθού, αναδεικνύει τις οικογενειακές στρατηγικές που οδηγούν την αγροτική οικογένεια να μισθωθεί στη βιομηχανία.

Ο τελευταίος ερευνητικός κύκλος στηρίζεται στη διερεύνηση 41 επαγγελματικών διαδρομών, που στην πλειοψηφία τους είναι οικογενειακές, για να προτείνει μια τυπολογία φάσεων μέσα από τις οποίες οι πρώην γεωργοί καθιλώνονται στο εργοστάσιο.

1. Οι χωρικοί στο εργοστάσιο

Η ανάλυση της διαδικασίας ένταξης των χωρικών στο εργοστάσιο από την άποψη των πρωταγωνιστών της επιχειρείται μέσα από δύο οπτικές γωνίες. Η πρώτη θέλει να προσδιορίσει την οικονομική προλεταριοποίηση των χωρικών πριν από την προσέλευση στο εργοστάσιο, καθώς και την προλεταριοποίησή τους στην εργασία, δηλαδή το βαθμό ένταξής τους σε εξαρτημένες σχέσεις εργασίας, για να αναζητήσει στη συνέχεια τις οικονομικές περιστάσεις, γενικές και ειδικές, που τους ωθούν να αναζητήσουν τη μισθωτή σχέση στο χώρο της βιομηχανίας. Η δεύτερη οπτική γωνία ανάλυσης θέλει να εντοπίσει την απόσταση που έχει διανυθεί ανάμεσα στην οικονομική προλεταριοποίηση και την προλεταριοποίηση στο εργοστάσιο. Με αυτόν τον τελευταίο όρο ορίζω τη φάση όπου ο εργαζόμενος στο εργοστάσιο έχει αποδεχτεί την κατάσταση αυτή, έχει

τιπροσώπευσή της στο συνολικό αριθμό εργατών αγροτικής καταγωγής. Σε σύνολο 728 εργατών αγροτικής καταγωγής που εργάζονταν στο «Αιγαίο» την 1.6.1988 —αριθμός που αντιπροσώπευε το 49,2% του συνόλου των εργατών— οι Θεσσαλοί ήταν 240, δηλαδή το 33% των αγροτικών μεταναστών και το 16,3% του συνόλου των εργατών. Από το δείγμα των 82 θεσσαλών εργατών, που αφορά 47 γυναίκες και 35 άνδρες, 75 άτομα εξακολουθούσαν να εργάζονται στην κλωστοϋφαντουργία, ενώ 7 είχαν σταματήσει: 3 άτομα είχαν αλλάξει επιχείρηση, 2 ήταν συνταξιούχοι του «Αιγαίου», και 2 (γυναίκες) είχαν βγει από την αγορά εργασίας. Κατά συνέπεια το δείγμα μας των θεσσαλών εργατών του «Αιγαίου» (75 άτομα) αντιπροσώπευε το 26,8% του συνόλου των εργαζομένων του «Αιγαίου» που ανήκε στην πληθυσμιακή αυτή ομάδα τον Αύγουστο του 1987 (279 άτομα) και το 31,2% του συνόλου ένα χρόνο αργότερα (Αύγουστος 1988), εφόσον στο διάστημα που μεσολάβησε, και στο πλαίσιο μείωσης του προσωπικού, η ομάδα των εργατών από τη Θεσσαλία είχε χάσει το 14% των μελών της (240).

δηλαδή «κερδηθεί» από τη βιομηχανία και οργανώνει τη ζωή του με βάση τον μόνιμο βιομηχανικό μισθό, ενώ ο επαγγελματικός ορίζοντάς του υφαίνεται πλέον γύρω από τον βιομηχανικό τομέα.

Πρόκειται για δύο διαφορετικές προσεγγίσεις που, κατά τη γνώμη μου, είναι αναγκαίες. Η πρώτη επιχειρεί να προσδιορίσει τις αντικειμενικότητες που βρίσκονται στη βάση της κίνησης των χωρικών προς το εργοστάσιο και που προσδιορίζονται από τις οικονομικές διεργασίες του αγροτικού τομέα. Η δεύτερη θέλει να εντοπίσει την πρόθεση της κίνησης προς το εργοστάσιο, η οποία ποικίλλει στο μέτρο που οι χωρικοί αποδέχονται την κατάσταση του βιομηχανικού προλετάριου ως οριστική ή ως προσωρινή.

Την έννοια της υποκειμενικής «πρόθεσης» στη μελέτη των συμπεριφορών των πληθυσμών που υφίστανται τις κοινωνικές αλλαγές, όσες απορρέουν από την εκβιομηχάνιση, την δανειζόμαστε από τη λεγόμενη «νέα εργατική ιστορία», όπου ο άγγλος ιστορικός E. P. Thompson έχει ασκήσει μεγάλη επιρροή. Ένα σημαντικό στοιχείο στην προσέγγιση αυτή είναι ότι, αντίθετα με τις προσεγγίσεις του θετικιστικού τεχνολογισμού και του οικονομικού ντετερμινισμού, αναζητεί να προσδιορίσει το βάρος της πράξης-δράσης των πληθυσμών που θίγονται από τις αλλαγές. Η δράση-πράξη δεν μπορεί να οριστεί απλώς ως αντίδραση-αποτέλεσμα της οικονομικής διαδικασίας, που αυτή και μόνον θα ήταν προσδιοριστική. Αντίθετα, έχει τη δική της δημιουργική αυτονομία και αυταξία, και επιδρά η ίδια στις εξελίξεις της ιστορίας. Οι πληθυσμοί που θίγονται από τις αλλαγές δεν αντιδρούν μόνο, αλλά δρουν σύμφωνα με τη συνολική, συσσωρευτική τους εμπειρία. Αυτή η αντίληψη, που αποδίδει στις κοινωνικές ομάδες τη δυναμική της πράξης τους και της επέμβασής τους, αντιτίθεται στην αντίληψη που θεωρεί τις κοινωνικές ομάδες ως μια μάζα παθητική που υφίσταται ή αντιδρά (θετικά ή αρνητικά) στους προσδιορισμούς, μια αντίληψη που βρίσκουμε στην κοινωνιολογία της ανάπτυξης και στα στρουκτουραλιστικά ή φονξιοαλιστικά ρεύματα. Σύμφωνα με αυτά, οι πληθυσμοί σε μετάβαση ζουν απλά και μόνο μια διαδικασία «εκπολιτισμού», «κοινωνικοποίησης». Η αντίθετη αντίληψη, που υπαινιχθήκαμε, εμπνέεται από, και συγχρόνως διευρύνει, τη μαρξική θεωρία, διερευνώντας το ρόλο της πράξης των λαϊκών μαζών, μιας πράξης που δεν είναι ούτε πολιτική ούτε συλλογική, αλλά μόνον αποκαλυπτική της κουλτούρας και της εμπειρίας τους.

Το δεύτερο στοιχείο της θεωρητικής μας προσέγγισης είναι η άποψη ότι οι αλλαγές που απορρέουν από τον βιομηχανικό καπιταλισμό δεν είναι «γεγονότα» ουδέτερα για τη ζωή των θιγομένων πληθυσμών, ούτε αναγκαστικά προοδευτικά. Παρόλο που δεν θέλουμε να επιχειρηματολογήσουμε με τους όρους μιας καταστροφολογικής παρελθοντολογίας, δεν υιοθετούμε τις απόψεις των διαφόρων θεωριών του μοντερνισμού, που αποδίδουν την ιστορία της εκβιομηχάνισης με έναν τρόπο υποτίθεται ουδέτερο, αλλά στην ουσία βαθύτατα επιβαρυ-

μένο ιδεολογικά. Οι κοινωνικές αλλαγές, που απορρέουν από την ανάπτυξη του καπιταλισμού, είναι «γεγονότα» που καταστρέφουν κουλτούρες και τρόπους ζωής, αποδομούν τις αρχαίες συνήθειες εργασίας των λαών και οδηγούν τους πρώην ανεξάρτητους παραγωγούς σε σχέσεις εκμετάλλευσης. Αντίθετα προς την άποψη του ιστορικού εξελικτισμού, που βλέπει στις διαδικασίες κοινωνικής μετάβασης την ενσάρκωση του νοήματος της ιστορίας, νομίζουμε ότι δεν πρέπει να κρίνουμε τη νομιμότητα της ανθρώπινης πράξης κάτω από το φως της υστερότερης εξέλιξης, γιατί δεν πρέπει να ξεχνάμε τις χαμένες μάχες της ανθρωπότητας αλλά και γιατί η κοινωνική επιστήμη θα πρέπει να αποφύγει να βασιζέται τις αναλύσεις της στις κυρίαρχες ιδεολογίες, ακόμη και όταν αυτές οι τελευταίες έχουν κατορθώσει να εμφανίζονται ως ενσαρκωτές της ανθρώπινης φύσης (αυτής του Λόγου των υψηλών παραγωγικότητων).

Η έρευνα εντοπίστηκε τελικά στους χωρικούς από τη Θεσσαλία που στρατολογήθηκαν μαζί στην κλωστοϋφαντουργία «Αιγαίο» από τη δεκαετία του 1960 και μέχρι το 1980. Πρόκειται για άνδρες και γυναίκες που έρχονται κυρίως από τους δύο πιο φτωχούς και γεωργικούς νομούς της Θεσσαλίας, τους νομούς Καρδίτσας και Τρικάλων, και μάλιστα από τα χωριά της πεδιάδας. Είναι σχεδόν αποκλειστικά αγροτικής καταγωγής και ανήκουν σε τρεις ηλικιακές ομάδες ενεργού πληθυσμού⁴. Από την άποψη της κοινωνικής θέσης, προ

4. Ο πληθυσμός στο σύνολό του έχει γεννηθεί στις δεκαετίες 1930, 1940, 1950 και 1960. Η περίοδος αυτή, που χωρίζεται στα δύο από τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, δεν είναι ομοιογενής από την άποψη της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης της αγροτικής κοινωνίας. Πριν από τον πόλεμο, καθώς και κατά τη δεκαετία του 1950, η αγροτική κοινωνία βρισκόταν ακόμη βυθισμένη στους παλαιούς τρόπους ζωής και οι αγροτικές οικονομίες είχαν χαρακτήρα ημι-συντήρησης. Ένα μέρος των Θεσσαλών που προσελήφθη στο «Αιγαίο» (36,5% του δείγματος), αυτοί που γεννήθηκαν στα χρόνια 1930-1944, εντάχθηκαν στην ενεργό οικονομική ζωή την περίοδο 1944-1958 (δέχομαι ως ηλικία συστηματικής ένταξης στην ενεργό ζωή τα 14 χρόνια), όταν ακόμα στη χωρική κοινωνία οι παραδοσιακές ισοροπίες δεν είχαν ανατραπεί. Οι Θεσσαλοί αυτής της ηλικιακής ομάδας μπόρεσαν να ζήσουν στις κοινότητες της καταγωγής τους ένα σημαντικό μέρος της ενεργού ζωής τους, αφού τις εγκατέλειψαν στη μέση ηλικία των 32,8 χρόνων, για να προσληφθούν στο «Αιγαίο» στην ίδια μέση ηλικία. Κατά τη δεκαετία του 1960, η ύπαιθρος θα υποστεί πραγματική αιμορραγία των πληθυσμών της. Είναι η δεκαετία της μαζικής εξόδου. Ένα μέρος των Θεσσαλών (54,8%), αυτοί που γεννήθηκαν στην περίοδο 1945-1959 και εντάχθηκαν στην ενεργό οικονομική ζωή στα χρόνια 1959-1973, μπόρεσαν να ζήσουν την παιδική και εφηβική τους ηλικία στις κοινότητες καταγωγής, για να φύγουν στη μέση ηλικία των 19,4 χρόνων και να προσληφθούν στο «Αιγαίο» ένα χρόνο μετά (μέση ηλικία πρόσληψης 20,3). Στο τέλος της δεκαετίας του 1970, ο αγροτικός κόσμος, έχοντας ήδη χάσει ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού, σταθεροποιείται, ενώ η γεωργία χαρακτηρίζεται από υψηλές παραγωγικότητες, εντατικές καλλιεργητικές μεθόδους και παραγωγή με αποκλειστικά εμπορευματικό χαρακτήρα. Ένα μέρος των Θεσσαλών του «Αιγαίου» (8,5%), αυτοί που γεννήθηκαν στην περίοδο 1960-1974, θα ενταχθούν στην οικονομική ζωή την περίοδο 1974-1988, στα πλαίσια της γεωρ-

της αναχώρησης από την αγροτική εκμετάλλευση, είναι κατά 48,7% ιδιοκτήτες γεωργικών εκμεταλλεύσεων, κατά 32,5% ακτήμονες και κατά 18,7% μέλλοντες κληρονόμοι ενός μέρους της οικογενειακής εκμετάλλευσης. Η ταυτόχρονη ανάλυση των συγγενικών σχέσεων και των σχέσεων ιδιοκτησίας μας έδειξε ότι πρόκειται για οικογένειες (γονείς και ενήλικα παιδιά) με νανοειδείς ιδιοκτησίες-εκμεταλλεύσεις (1-9 στρέμματα, 37,5%), για οικογένειες με πολύ μικρές ιδιοκτησίες (10-49 στρ., 50%) και για γόνους 12,5% οικογενειών, ιδιοκτήτες μικρών-μεσαίων εκμεταλλεύσεων (50-99 στρ.).

Οι γενικές περιστάσεις που ωθούν τους θεσσαλούς χωρικούς να αναζητήσουν τη μισθωτή βιομηχανική εργασία προσδιορίζονται από τους μετασχηματισμούς που λαμβάνουν χώρα στην αγροτική οικονομία της χώρας από τη δεκαετία του 1950. Η σταδιακή επικράτηση του καπιταλισμού στην αγροτική οικονομία⁵ (οργάνωση της εκμετάλλευσης στη βάση του κέρδους από τις εμπορευματικές καλλιέργειες, εξειδικευμένη εμπορευματική παραγωγή, καλλιεργητικές μέθοδοι εντάσεως κεφαλαίου, εκμηχάνιση της παραγωγής κ.λπ.) είχε ως συνέπεια την πλήρη προλεταριοποίηση στην εργασία ενός μεγάλου τμήματος της αγροτιάς, που πήρε τη μορφή της μαζικής εξόδου τη δεκαετία του 1960. Ως προλεταριοποίηση στην εργασία ορίζω τον βαθμό έκπτωσης (dépossession), που δεν ταυτίζεται αναγκαστικά με την πλήρη έκπτωση, και ένδειας που αναγκάζει τους χωρικούς να οργανώσουν την υπαρξή τους στη βάση της συνεχούς εκμίσθωσης. Αρχικά, παρ' όλο που η προλεταριοποίηση εντός της αγροτιάς αφορούσε ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της, αυτή δεν συντελούσε στην πύκνωση της εξαρτημένης εργασιακής σχέσης. Μια ορισμένη σχέση ανάμεσα σε εμπορευματική οικονομία και οικονομία συντήρησης, εις βάρος της πρώτης, επέτρεπε στους χωρικούς να μένουν μακριά από την αγορά εργασίας, αναδιπλωμένοι στον στενό χώρο των γεωργικών τους εκμεταλλεύσεων. Η απομάκρυνση αυτών των πληθυσμών από τη γεωργική εκμετάλλευση λαμβάνει χώρα κατά τη διάρκεια μιας περιόδου έντονων οικονομικών και κοινωνικών μετασχηματισμών που ανέτρεψαν τους παλαιούς τρόπους ύπαρξης και εργασίας της ημι-κλειστής χωρικής κοινωνίας. Οι αλλαγές που διαδραματίστηκαν στον ιστό της αγροτικής οικονομίας στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ριζοσπαστικοποίησαν τη σχέση με την εξαρτημένη μισθωτή εργασία, δηλαδή δημιούργησαν διαθεσιμότητα για τη μισθωτή εργασία σε κάποιες κατηγορίες της αγροτιάς. Η γεωργία των υψηλών παραγωγικότητων, ανατρέποντας το πλαίσιο μέσα στο

γίας υψηλών παραγωγικότητων. Αυτή η ηλικιακή ομάδα ενεργού πληθυσμού μπόρεσε να παραμείνει στις κοινότητες καταγωγής της μέχρι τη μέση ηλικία των 18 χρόνων, για να προσληφθεί αμέσως μετά στο «Αιγαίο» (μέση ηλικία πρόσληψης 18,3).

5. Βλ. σχετικά Αντώνης Μωυσίδης, *Η αγροτική κοινωνία στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Ι.Μ.Μ., 1986.

οποίο μπορούσε η μικρή ημι-αυτοαπασχολούμενη αγροτιά να εξασφαλίσει την ύπαρξή της, την ανάγκασε να εμφανιστεί στην αγορά εργασίας, δηλαδή να αναζητήσει την οργάνωση της ύπαρξής της στη βάση του μισθού.

Στις ειδικές συνθήκες που ωθούν τους Θεσσαλούς να μισθωθούν στη βιομηχανία εντοπίζουμε τις γαμήλιες στρατηγικές τους. Οι γόνοι της μικρής αυτής αγροτιάς είναι στη μεγάλη τους πλειοψηφία (60%) νέες γυναίκες που δεν είναι σε θέση να οργανώσουν τις γαμήλιες στρατηγικές τους στον τόπο καταγωγής τους και στη βάση της έγχειας κληρονομιάς, με δεδομένο ότι η γαμήλια κοινωνική θέση των γυναικών στη Θεσσαλία είναι διαπραγματεύσιμη στη βάση γαμήλιων αγαθών των οποίων η ύψιστη τιμή μετράται σε γη. Έτσι οι γυναίκες αυτές θα απομακρυνθούν από τη γαμήλια αγορά του τόπου τους για να οργανώσουν το μέλλον τους στη βάση του μισθού ή θα βρεθούν στο εργοστάσιο μέσω μιας υποβαθμισμένης γι' αυτές γαμήλιας συμμαχίας, που πραγματοποιείται στο περιβάλλον των χωρικών που ήταν ήδη στο εργοστάσιο.

Οι μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα στην αγροτική οικονομία βρίσκονται στη βάση της αγροτικής εξόδου που ανέτρεψε το ανθρώπινο τοπίο της ελληνικής κοινωνίας. Μεταξύ των δεκαετιών 1950-1980 ο αγροτικός πληθυσμός⁶ έχασε περίπου το ένα τρίτο του δυναμικού του, φθάνοντας από 47,5% σε 30,3% του συνολικού πληθυσμού, ενώ κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου ο ενεργός αγροτικός πληθυσμός μειώθηκε ακόμη πιο αισθητά, φθάνοντας από 48,2% σε 27,4% του συνολικού ενεργού πληθυσμού.

Όμως αυτές οι αλλαγές στη δομή του πληθυσμού εκφράστηκαν μόνο μερικά στη δομή της απασχόλησης. Το ποσοστό της μισθωτής απασχόλησης⁷ αυξήθηκε από 31,2% του ενεργού πληθυσμού το 1951 σε 33,6% το 1961 και σε 39,2% το 1971. Αυτή η αργή εξέλιξη της «μισθωτοποίησης» του πληθυσμού δεν μπορεί παρά μόνο μερικά να συνδεθεί με την υψηλή μείωση του ενεργού αγροτικού πληθυσμού, ο οποίος, μόνο στη δεκαετία 1961-1971, έχασε 20,6 ποσοστιαίες μονάδες του συνολικού ενεργού πληθυσμού. Το παράδοξο εξηγείται και από το γεγονός ότι η ελληνική αγροτιά εν μέρει τροφοδότησε την εσωτερική αγορά εργασίας, μέσω των εσωτερικών μεταναστεύσεων, και εν μέρει (και κυρίως) τις διεθνείς αγορές εργασίας, μέσω των εξωτερικών μεταναστεύσεων. Στις εσωτερικές μεταναστεύσεις χρεώνονται τα υψηλά ποσοστά αστικοποίησης του ελληνικού πληθυσμού που κατά κοινή αποδοχή⁸ ήταν μεταναστεύσεις μόνιμης εγκατάστασης στα αστικά κέντρα και κυρίως την Αθήνα. Οι εξω-

6. ό.π., σ. 61.

7. L. Doukakis, «La modernisation industrielle en Grèce», διδακτορική διατριβή 3ου κύκλου, Παρίσι, EHESS, 1984, πίνακας 9.

8. Βλ. ενδεικτικά Δ. Φράγκος, «Η εσωτερική μετανάστευση κατά την περίοδο 1966-1971», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 21-22 (1974), σ. 200-221 και τχ. 23 (1975), σ. 118-132.

τερικές μεταναστεύσεις, που μετά το τέλος της δεκαετίας του 1950, απορροφούνται από τις δυτικοευρωπαϊκές βιομηχανικές αγορές απασχόλησης⁹ και κυρίως τη γερμανική, ήταν μεταναστεύσεις προσωρινού χαρακτήρα, σύμφωνα με όλες τις σχετικές έρευνες¹⁰. Οι έλληνες μετανάστες (σε υψηλά ποσοστά χωρικοί-αγρότες) μετατράπηκαν σε βιομηχανικούς εργάτες στη βάση ενός σχεδίου προσωρινής εργασίας της οποίας η περίοδος ήταν συχνά από πριν προσδιορισμένη και που αποσκοπούσε στην αποταμίευση ενός χρηματικού ποσού, με τη βοήθεια της οικονομίας των βιομηχανικών μισθών, για να επιστρέψουν στη συνέχεια στη χώρα τους και συχνά στις επαρχίες τους.

Η προσέλευση των Θεσσαλών στο Λαύριο, 400 χιλιόμετρα από τις κοινότητες καταγωγής τους (με μέγιστη πυκνότητα στη δεκαετία του 1960), εντάσσεται σε αυτό το ευρύτερο μεταναστευτικό ρεύμα της ελληνικής αγροτιάς. Παρ' όλα αυτά, ο χαρακτήρας της ως εσωτερικής μετανάστευσης δεν προσδιορίζει από μόνος του τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της κίνησης αυτής. Πρόκειται για μετανάστευση που αποσκοπεί στη μόνιμη εγκατάσταση ή για μετανάστευση εργασίας προσωρινού χαρακτήρα; Σε τί προοπτικές εγγράφουν οι χωρικοί την κίνησή τους προς την πόλη; Πώς συνδέονται οι δύο πόλοι της κίνησης αυτής, το εργοστάσιο και η πόλη του Λαυρίου; Οι στόχοι της μεταναστευτικής κίνησης είναι η πόλη και η απασχόληση στη γενική έννοια, ή το εργοστάσιο-εργοδότης; Από την έρευνα προκύπτει ότι η κίνηση των χωρικών της Θεσσαλίας προς το Λαύριο είναι μια μετανάστευση εργασίας προσωρινού χαρακτήρα, αποτέλεσμα της κινητοποίησης για στρατολόγηση που πραγματοποιεί η κλωστοϋφαντουργία «Αιγαίο» στην αγροτιά, η οποία ετοιμάζεται να φύγει για τις φάμπρικες του εξωτερικού. Η κίνηση προς την πόλη του Λαυρίου δεν έχει ως στόχο την πόλη, της οποίας ο ρόλος είναι δευτερεύων, αλλά το εργοστάσιο, που στρατολογεί εργάτες είτε επί τόπου, στα χωριά καταγωγής, είτε διά μέσου των δικών του δικτύων επιρροής. Επιπλέον, πρόκειται για μια προσωρινή μετανάστευση διότι οι χωρικοί, κινητοποιημένοι από την επιχείρηση, κινητοποιούνται ταυτόχρονα για δικούς τους λόγους και σκοπούς. Η αναζήτηση απασχόλησης στη βιομηχανία δεν συνδέεται με την αναζήτηση απλά και μόνο ενός μέσου ζωής, ούτε πολύ περισσότερο με ένα επαγγελματικό σχέδιο στη βιομηχανία. Οφείλεται στη στρατηγική πρόθεση να οργανωθεί το σχεδίο-δυνατότητα της επιστροφής και διατήρησης στην αγροτιά, με τη γενική

9. Βλ. σχετικά Νικήτας Πατινώτης, *Εξάγηση και μετανάστευση: η περίπτωση της Ελλάδας*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1989.

10. Βλ. ενδεικτικά Ν. Πατινώτης, *ό.π.*: Elie Dimitras, *Enquêtes sociologiques sur les émigrants grecs*, Αθήνα, Ε.Κ.Κ.Ε., 1971 (2 τόμ.), και «Η μετανάστευση και η αγορά εργασίας», *Οικονομικό Δελτίο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, τχ. 72, Απρ.-Ιούν. 1972, σ. 31-38.

έννοια του όρου. Η απασχόληση στη βιομηχανία για μια περίοδο προσδιορισμένη ήδη από την αρχή του διαβήματος, είναι το οικονομικό εργαλείο που θα επιτρέψει την πραγματοποίηση του σχεδίου επιστροφής. Γι' αυτό, το διάβημα δεν βιώνεται ως επαγγελματική λύση που οι χωρικοί είναι υποχρεωμένοι να υποστούν, ως ορίζοντας ζωής που πρέπει να αποδεχτούν, αλλά ως λύση που ενεργητικά θα χρησιμοποιηθεί στην υπηρεσία των δικών τους συμφερόντων και σκοπών, ως λύση που θα οργανωθεί με ένα στρατηγικό τρόπο.

1.1. Η οργάνωση του διαβήματος που οδηγεί τους χωρικούς στο εργοστάσιο

Η στρατηγική πρόθεση του διαβήματος προς το εργοστάσιο εκφράζεται καταρχήν με τον εργαλειικό τρόπο με τον οποίο οι χωρικοί τοποθετούνται στη διεθνή και εσωτερική αγορά της βιομηχανικής εργασίας. Έτσι θα προσπαθήσουν, κατά τη διάρκεια μιας ευνοϊκής, για την απασχόληση, συγκυρίας, να τοποθετηθούν στις ευρωπαϊκές αγορές εργασίας, εκεί που οι μισθοί θα τους επιτρέψουν να συσσωρεύσουν όσο το δυνατόν πιο γρήγορα το κεφάλαιο που κρίνουν απαραίτητο για την πραγματοποίηση του σχεδίου τους. Οι Θεσσαλοί του «Αιγαίου» στη μεγάλη τους πλειονότητα είχαν διαλέξει να εργαστούν στην ευρωπαϊκή αγορά και η στρατολόγηση στο «Αιγαίο» ήταν η λύση για αυτούς που την τελευταία στιγμή δεν μπόρεσαν ή δεν θέλησαν να φύγουν για τις φάμπρικες του εξωτερικού. Έχοντας αυτές τις προθέσεις, οι χωρικοί δεν αποδίδουν στο χώρο εργασίας τους, στην πόλη που τους υποδέχεται, παρά ένα δευτερεύοντα ρόλο. Η εργαλειική σχέση με το εργοστάσιο θα υπαγορεύσει μια σχέση εξίσου εργαλειική σχέση με την πόλη. Το Λαύριο είναι ένα πέρασμα, μια πόλη δουλειάς, μια πόλη-εργοστάσιο, χώρος μέγιστα απόξενος, στον οποίο εγκαθίστανται προσωρινά.

Κατά δεύτερο λόγο, η στρατηγική πρόθεση του διαβήματος εκφράζεται στην οργάνωσή του σε οικογενειακή βάση, στο γεγονός δηλαδή ότι για την εκπλήρωσή του κινητοποιούνται ολόκληρες οικογένειες, για να συγκροτήσουν οικογενειακές οικονομίες αποταμιευμένες από πολλούς μισθούς. Οι χωρικοί που κινούνται προς το εργοστάσιο δεν είναι μεμονωμένα άτομα, που «αποβάλλονται» από τους τόπους καταγωγής τους, αλλά οικογένειες συσπειρωμένες και κινητοποιημένες για τους δικούς τους σκοπούς. Το πρότυπο της επιτυχίας του διαβήματος είναι μια πολυάριθμη οικογενειακή εργατική δύναμη που δεσμεύεται να εργαστεί συλλογικά στο εργοστάσιο για την πραγματοποίηση του οικογενειακού σχεδίου.

Η δομή της εργατικής δύναμης που στρατολογεί το «Αιγαίο» συγκροτείται από οικογένειες: 34% των θεσσαλών χωρικών ανήκουν σε πυρηνικές οικογένειες που οργανώνουν τις οικογενειακές οικονομίες στη βάση δύο μισθών (των δύο συζύγων), 28,3% ανήκουν σε πυρηνικές οικογένειες που οργανώνουν οικογενειακές οικονομίες πολλών μισθών και 6,1% ανήκουν σε διευρυμένες οικογένειες.

νεις που οργανώνουν παρομοίως τις οικογενειακές οικονομίες στη βάση πολλών μισθών. Τέλος, 30,8% των χωρικών είναι νεαρά άτομα (ανύπαντροι άντρες και γυναίκες) που κινητοποιούνται στο πλαίσιο διαφόρων συγγενικών σχέσεων (ανύπαντροι αδελφοί ή αδελφές, νέος ανύπαντρος στην οικογένεια της ύπαντρης αδελφής ή στην οικογένεια της θείας κ.λπ.), αλλά χωρίς τη δική τους γονεϊκή οικογένεια.

Η στρατηγική οργάνωση του διαβήματος εκφράζεται κατά κύριο λόγο με την «οικογενειακή οικονομία μισθών». Ορίζουμε ως οικογενειακή οικονομία μισθών την οικογενειακή και όχι ατομική διαχείριση των εισοδημάτων που προέρχονται από τους ατομικούς μισθούς των μελών της οικογένειας. Η διαχείριση αυτή στηρίζεται στην οικογενειακή δέσμευση των μελών, που δεν είναι απαλλαγμένη από διαφωνίες και συγκρούσεις. Οι ενεργητικές πολιτικές που ονομάζουμε οικογενειακές στρατηγικές και που αφορούν όλους τους τομείς της οικογενειακής ζωής (διαχείριση των εισοδημάτων, κατανομή των μελών σε μισθωτή και άλλη απασχόληση, γαμήλιες πρακτικές), αποβλέπει στο να δώσει στις οικογένειες των χωρικών τα μέσα για να πραγματοποιήσουν το σχέδιό τους. Η οικογενειακή διαχείριση των ατομικών μισθών αποσκοπεί να μεγιστοποιήσει τις οικογενειακές οικονομίες: τα λεφτά να μπαίνουν στην άκρη για το μέλλον, περιορίζοντας τις καταναλωτικές ανάγκες της οικογένειας στο παρόν. Κατευθύνει την τοποθέτηση του οικογενειακού κεφαλαίου μέσω της οικογενειακής στρατηγικής: το σπίτι στο χωριό, η ανάπτυξη μιας εργασίας στο χωριό ή η χρηματοδότηση της κατεστραμμένης οικογενειακής εκμετάλλευσης, η αποκατάσταση των παιδιών, η προίκα για γάμο με συμπατριώτη κ.λπ. Η ίδια λογική, που είναι η μεγιστοποίηση των οικογενειακών πόρων των προερχομένων από τους μισθούς, θα υπαγορεύσει στη χωρική οικογένεια τον τρόπο που θα καταναείμει τα μέλη της ανάμεσα σε μισθωτή εργασία και άλλη απασχόληση: οι σύζυγοι-γυναίκες συμμετέχουν στην οικογενειακή οικονομία μισθών με το μισθό τους όλη την περίοδο που η οικογένεια οργανώνει το διάβημά της στο εργοστάσιο, περιορίζουν στο ελάχιστο τις περιόδους διακοπής της εργασίας λόγω εγκυμοσύνης, και βρίσκουν διάφορους τρόπους ανάθεσης της φροντίδας των παιδιών, ανεξάρτητα από την ηλικία που έχουν τα παιδιά κατά την πρόσληψη, ανεξάρτητα επίσης από την ηλικία στην οποία τα παιδιά θα συνεισφέρουν στην οικογενειακή οικονομία. Ο μισθός της γυναίκας-συζύγου φαίνεται ως μη απαραίτητος μόνο στις οικογένειες που διαθέτουν αφθονία οικογενειακής εργατικής δύναμης (πάνω από 5 μισθούς). Ομοίως, το διάβημα προς το εργοστάσιο της χωρικής οικογένειας βασίζεται στους μισθούς των παιδιών, αγοριών και κοριτσιών, στις περιπτώσεις που τα παιδιά αυτά ήταν ήδη ενεργά στη χωρική οικογενειακή οικονομία, λίγο πριν δηλαδή και λίγο μετά το απολυτήριο του δημοτικού. Στις οικογένειες όπου τα παιδιά ήταν στην προσχολική ηλικία ή στην ηλικία της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, τη στιγμή της αναχώρησης προς

το εργοστάσιο, τα παιδιά θα μπουν στο εργοστάσιο στην επιτρεπτή, κατά τον νόμο, ηλικία των 14 ετών.

Η χωρική οικογένεια τέλος, θα προσπαθήσει να ελέγξει τις γαμήλιες συμμαχίες, προκειμένου να δεσμεύσει τους γόνους της στο οικογενειακό διάβημα και να αποφύγει τη διαίρεση της οικογένειας. Σε όλες τις οικογενειακές δομές, και ανεξαρτήτως στρατηγικής ικανότητας, οι ανύπαντροι εργάτες και εργάτριες θα προσπαθήσουν να πραγματοποιήσουν τους γαμήλιους δεσμούς τους στη Θεσσαλία ή τουλάχιστον στο περιβάλλον των χωρικών του εργοστασίου, με τη στρατηγική πρόθεση να επανασυνδεθούν με τον τόπο καταγωγής και την αγροτιά, αλλά κυρίως να μπορέσουν να οργανώσουν οικογενειακές οικονομίες μισθών ικανές να χρηματοδοτήσουν και προετοιμάσουν την επιστροφή.

Στην ανάλυσή μας διαφοροποιούμε την έννοια της στρατηγικής πρόθεσης, που γίνεται στρατηγική οργάνωση μέσω της οικογενειακής οικονομίας μισθών, από την έννοια της στρατηγικής ικανότητας. Παρ' όλο που το σύνολο των χωρικών οικογενειών που διερευνήσαμε οργανώνουν οικογενειακές οικονομίες μισθών στην υπηρεσία του σχεδίου, αυτό δεν συνεπάγεται και τη στρατηγική ικανότητα για την πραγματοποίησή του. Διαθέτουν στρατηγική ικανότητα για την πραγματοποίηση του σχεδίου εκείνες οι πυρηνικές οικογένειες με περιορισμένο αριθμό παιδιών (1-2) που (α) καταφέρνουν να δεσμεύσουν τους γόνους τους στο οικογενειακό σχέδιο, (β) μεταθέτουν την πραγματοποίηση του σχεδίου από τη γονεϊκή γενιά-φορέα του σχεδίου στην ανάδοχη, ενώ η γονεϊκή γενιά θα περάσει ένα μεγάλο μέρος της ενεργής ζωής της στο εργοστάσιο μέχρι και τη σύνταξη, και (γ) διαθέτουν κληρονομικά στοιχεία (γη, σπίτι, οικόπεδο) πάνω στα οποία θα στηρίζουν το σχέδιό τους.

Οι 279 θεσσαλοί εργάτες στο «Αιγαίο» τον Αύγουστο του 1987 είναι ένας πληθυσμός εργατών σταθεροποιημένος στο εργοστάσιο, ένας πληθυσμός με σημαντική αρχαιότητα στην εργασία. Το 57% δεν είχαν αλλάξει εργοδότη από την πρώτη πρόσληψή τους και είχαν μέση αρχαιότητα 9,9 χρόνων. Το 43% είχαν περισσότερες από μία προσλήψεις στο «Αιγαίο» και είχαν μέση αρχαιότητα 8,9 ετών. Ακόμη πιο ισχυρή τάση για σταθεροποίηση και καθήλωση στο εργοστάσιο παρουσιάζει το δείγμα των 75 θεσσαλών εργατών του «Αιγαίου» την περίοδο 1987-1988, με τους οποίους πραγματοποιήσαμε βιογραφικές συνεντεύξεις.

Πώς μια βιομηχανική εργατική δύναμη, που ορίζει τον εαυτό της ως προσωρινή, καταλήγει να καθηλωθεί, να μονιμοποιηθεί στο εργοστάσιο; Εξακολουθούν οι εργάτες-χωρικοί να ορίζουν τους εαυτούς τους ως προσωρινούς εργάτες; Μπορούμε να συμπεράνουμε, από την τάση σταθεροποίησης, ότι οι πρώην χωρικοί έχουν αποδοθεί στη βιομηχανία, ότι θεωρούν τους εαυτούς τους ως βιομηχανικούς εργάτες και αποτελούν μια εργατική δύναμη ελεύθερη χωρίς δεσμούς υλικούς ή ψυχολογικούς με τη γη;

Η σχέση των χωρικών με το εργοστάσιο εξελίσσεται σε συνάρτηση με το σχέδιο που εμφύχωνε και στήριζε το διάβημά τους. Για τους εργάτες που το σχέδιό τους είναι ακόμα ενεργό, η σχέση προς το εργοστάσιο οργανώνεται πάντα στη βάση της προσωρινότητας. Αντιθέτως, γι' αυτούς που εγκατέλειψαν το σχέδιο ή απέτυχαν, η σχέση με το εργοστάσιο και τον βιομηχανικό τομέα οργανώνεται στη βάση της οριστικότητας ή της μονιμότητας. Η τάση για σταθεροποίηση των νέων εργατών δεν αποδίδει από μόνη της τη σχέση τους προς το εργοστάσιο.

Για τους εργάτες που εξακολουθούν να επενδύουν στην αποχώρησή τους από το εργοστάσιο, η σταθεροποίηση είναι ταυτόχρονη της προσωρινότητας. Η εργασία στο εργοστάσιο για πάρα πολλά χρόνια είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την αποταμίευση του κεφαλαίου που θα επιτρέψει την επιστροφή. Αυτή η περίοδος, που συχνά επιμηκύνεται, μπορεί να απορροφήσει ολόκληρη την ενεργή ζωή και μέχρι τη σύνταξη της γονεϊκής γενιάς-φορέα του σχεδίου, και ακόμα να καταλήξει στην αναπαραγωγή μιας δεύτερης γενιάς εργατών με προσωρινή σχέση προς το εργοστάσιο. Για τους εργάτες που το σχέδιο επιστροφής εγκαταλείφθηκε, η σταθεροποίηση μεταφράζει μια σχέση μονιμότητας προς το εργοστάσιο. Ο πρώην χωρικός-νέος βιομηχανικός εργάτης κατά τη διάρκεια μιας περιόδου καταλήγει να αποδεχτεί τη μονιμότητα της κατάστασής του. Από αυτούς τους τελευταίους εργάτες που έχουν αποδεχτεί την κατάστασή τους θα παραχθεί μια δεύτερη γενιά βιομηχανικών εργατών των οποίων ο επαγγελματικός ορίζοντας είναι η βιομηχανία.

1.2. Η διαδικασία της ένταξης των χωρικών στο εργοστάσιο

Πότε οι χωρικοί, που έγιναν εργάτες βιομηχανίας, σταματούν να ορίζονται ως προσωρινοί εργάτες; Δεν μπορούμε να απαντήσουμε σε αυτή την ερώτηση με μαθηματική ακρίβεια. Μπορούμε μόνο να προσεγγίσουμε την κοινωνική διαδικασία που καταλήγει να αποδώσει τους χωρικούς στη βιομηχανία. Η σχέση μονιμότητας των χωρικών προς το εργοστάσιο έχει τη μορφή της ολίσθησης, του γλιστρήματος, της σταδιακής μετατόπισης, που διενεργείται σε όλο το μήκος των επαγγελματικών τους διαδρομών¹¹ και σε διάφορες φάσεις. Οι φάσεις αυτές ορίζουν συγχρόνως την αντίστασή τους και την προοδευτική αποδυνάμωση της πρόσβασης που έχουν στις προηγούμενες συνθήκες ζωής. Ανασύνθεσα τη διαδικασία αυτή, προτείνοντας μια τυπολογία από τρεις φάσεις. Θέλησα να κατανοήσω πώς εξελίσσεται μέσα στο χρόνο η σχέση προς το εργοστάσιο των χωρικών που θεωρούν τους εαυτούς τους προσωρινούς εργάτες, ποιά είναι η λογική που οργανώνει τη διαδοχή περιόδων μέσα και έξω από τη βιομηχα-

11. Ως επαγγελματική διαδρομή ορίζουμε το σύνολο των επαγγελματικών θέσεων που καταλαμβάνουν τα άτομα στη διάρκεια της ενεργού ζωής τους.

νία, προκειμένου να δείξω πώς αλλάζει η σχέση των χωρικών προς το εργοστάσιο και από προσωρινή γίνεται μόνιμη και οριστική.

Η οριστική ένταξη στο εργοστάσιο είναι η κατάληξη μιας συγκρουσιακής, για τους πρωταγωνιστές της, διαδικασίας. Το εργοστάσιο, κατ' αρχήν αποδεκτό ως προσωρινή εργασία, θα γίνει αποδεκτό ως οριστικός επαγγελματικός ορίζοντας, ως κατάληξη μιας μακριάς διαδρομής που διακόπτεται από τις διάφορες απόπειρες επιστροφής ή απλούστατα «ανάπαυσης» στον γενέθλιο τόπο, όταν και μόνο όλες οι πιθανότητες οικοδόμησης μιας λύσης βιώσιμης στον τόπο αυτό θα έχουν εξαντληθεί.

Η παραπάνω θέση βασίζεται στην ανασυγκρότηση των επαγγελματικών διαδρομών (δηλαδή του συνόλου των επαγγελματικών θέσεων στις οποίες οι χωρικές οικογένειες ενεπλάκησαν), από την οποία αναδείχτηκε μια ορισμένη σχέση μεταξύ «δουλειάς στο εργοστάσιο» και «δουλειάς στη γη»: στις επαγγελματικές διαδρομές, οι περίοδοι εργασίας στο εργοστάσιο διαδέχονται τις περιόδους εργασίας στη γη. Η ενότητα που υπάρχει στη βάση αυτής της ασυνέχειας βρίσκεται στην προσπάθεια που καταβάλλουν οι χωρικοί για να μπορέσουν, μέσω των οικονομιών των μισθών τους, να χρηματοδοτήσουν την παραμονή τους στον τόπο καταγωγής τους. Τα σχετικά διαβήματα ποικίλλουν ανάλογα με τα οικονομικά και κοινωνικά δεδομένα της κάθε οικογένειας.

Οι οικογένειες που ήταν ήδη προλεταριοποιημένες στο χωριό θα προσπαθήσουν να επιβιώσουν εκεί, συνδυάζοντας την οικονομία αυτοσυντήρησης με μια μικρή μισθωτή εργασία επί τόπου. Οι μισθοί του εργοστασίου θα τους επιτρέψουν να ισχυροποιήσουν τη θέση τους στο χωριό κατασκευάζοντας ένα σπίτι ή μια μη αγροτική βάση οικονομικής ανεξαρτησίας (μικρομάγαζο) ή ακόμα θα τους επιτρέψουν να αντιμετωπίσουν την υποαπασχόληση. Οι αντιστάσεις αυτών των οικογενειών αποσκοπούν στο να εμποδίσουν τη γεωγραφική και κοινωνική τους έξοδο, μια και η οικονομική τους έξοδος από τη γεωργία έχει ήδη συντελεστεί. Οι ημιπρολεταριοποιημένες οικογένειες αντιστέκονται συγχρόνως ενάντια στη γεωγραφική και την οικονομική τους έξοδο. Με την εργασία στο εργοστάσιο προσπαθούν να «στρογγυλέψουν» τη γεωργική τους ιδιοκτησία αγοράζοντας γη, να οικοδομήσουν μια μη γεωργική οικονομική βάση, για να καταστήσουν βιώσιμη μια αγροτική πολυαπασχόληση, να μαζέψουν χρήματα για να ξαναρχίσουν την εκμετάλλευση της μικρής τους ιδιοκτησίας που έχει καταστραφεί ή καταχρεωθεί. Για κάποιες άλλες εν τέλει οικογένειες που έχουν πολυάριθμους θηλυκούς γόνους, η ένταξη στο εργοστάσιο παρεμβαίνει σε μια φάση που η οικογένεια αδυνατεί να οργανώσει τις γαμήλιες στρατηγικές της με τα οικονομικά της δεδομένα. Η οικογενειακή οικονομία μισθών θα χρηματοδοτήσει τις προίκες και θα οργανώσει τις γαμήλιες συμμαχίες με τρόπο που συμβάλλει στην εκπλήρωση του στρατηγικού σχεδίου: να ισχυροποιηθούν οι δεσμοί με την αγροτιά.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις, η οικονομία που η οικογένεια επιβάλλει στα μέλη της σκοπεύει στην αποταμίευση του κεφαλαίου που έχει κριθεί ως απαραίτητο. Όταν η οικογένεια κρίνει ότι το κεφάλαιο έχει αποταμιευτεί, το σπίτι έχει κτιστεί, τα χρέη έχουν πληρωθεί κ.λπ., εγκαταλείπει το εργοστάσιο και την πόλη και προσπαθεί να ξαναφτιάξει τη ζωή της στο παλιό πλαίσιο, ελαφρώς διορθωμένο. Όμως σύντομα οι χωρικοί θα ξαναχρειαστούν το ρευστό χρήμα που τους εξασφάλιζε το εργοστάσιο. Τα δομικά οικονομικά χαρακτηριστικά τους έχουν ελάχιστα αλλάξει, η μισθωτή εργασία στην επαρχία τους είναι πάντα κακοπληρωμένη, εποχιακή και ασταθής, ενώ αντιθέτως η ζωή είναι όλο και περισσότερο εξαρτημένη από τους χρηματικούς πόρους. Όλα τα στοιχεία που τους οδήγησαν να φύγουν παραμένουν και γρήγορα, μετά από 1, 2, 3 χρόνια, όταν θα έχουν ξοδέψει τις οικονομίες τους, ή όταν κάποιο γεγονός θα κάνει αισθητή την έλλειψη χρήματος, η χωρική οικογένεια θα ξαναβγεί στη βιομηχανική αγορά εργασίας.

Μέσω της διαδοχικής κίνησης από τη γη στο εργοστάσιο, από το εργοστάσιο στη γη, εκ νέου στο εργοστάσιο κ.λπ., ένα μέρος αυτού του κινούμενου πληθυσμού θα γλιστρήσει οριστικά στο εργοστάσιο. Για ένα ποσοστό των οικογενειών, η σχέση με τη βιομηχανική εργασία αρχίζει να διαφοροποιείται μετά την πρώτη αποτυχημένη απόπειρα επιστροφής. Για ένα άλλο ποσοστό, αυτή η διαφοροποίηση θα προκύψει μετά από τη δεύτερη ή τρίτη αποτυχημένη απόπειρα. Για άλλους εν τέλει, η σχέση θα οριστικοποιηθεί εκ των πραγμάτων, προοδευτικά και χωρίς διακοπή της βιομηχανικής τους διαδρομής. Τα σχέδια επιστροφής εγκαταλείπονται στην πορεία χωρίς καν να μπουν σε δοκιμασία.

1.3. Οι φάσεις της ένταξης των χωρικών στο εργοστάσιο

Ορίζω ως φάσεις ένταξης των χωρικών στο εργοστάσιο τις περιόδους της βιομηχανικής ζωής τους που μεσολαβούν ως την οριστική τους απόδοση στη βιομηχανική εργασία. Τρεις φάσεις έχουν αυτή τη διαμεσολαβητική λειτουργία. Η φάση «εργοστάσιο-πέρασμα», η φάση «εργοστάσιο-σχέδιο επιστροφής» και η φάση «εργοστάσιο-σύνταξη». Κάθε μια από τις προτεινόμενες φάσεις ορίζεται από μια ορισμένη σχέση προς το εργοστάσιο, δηλαδή από μια χρονική προοπτική στην οποία εγγράφεται η μίσθωση, από την ύπαρξη ή όχι άλλων επαγγελματικών δραστηριοτήτων στον αγροτικό χώρο, και τέλος από μια ορισμένη ψυχολογική αποδοχή της κατάστασης του βιομηχανικού εργάτη.

Ως φάση «εργοστάσιο-πέρασμα» ορίζεται η σχέση προς το εργοστάσιο που εντάσσεται στον κύκλο της αγροτικής πολυαπασχόλησης: αφορά μια σύντομη περίοδο εργασίας στο εργοστάσιο κάποιων μελών της οικογένειας και εγγράφεται σε μια ποικίλη επαγγελματική διαδρομή, οργανωμένη ουσιαστικά γύρω από το χωριό και τη γεωργία. Αυτή η σχέση προς το εργοστάσιο χαρακτηρίζει μια εργατική δύναμη ουσιαστικά ακόμη αγροτική, που χρησιμοποιεί το ερ-

γοστάσιο ως πόρο εναλλακτικό, προστιθέμενο σε άλλους, αγροτικής και μη προέλευσης.

Η φάση «εργοστάσιο-σχέδιο» είναι μια μακρά περίοδος εργασίας στο εργοστάσιο που θεωρείται προσωρινή βάσει ενός σχεδίου για το μέλλον. Το εργοστάσιο θα γίνει τώρα προνομιακή πηγή εσόδων καθώς και σχεδόν αποκλειστική επαγγελματική δραστηριότητα, παρόλο που οι μικτές δραστηριότητες μπορεί να συντηρούνται για ένα διάστημα. Η μετάβαση από τη φάση «εργοστάσιο-πέραςμα» στη φάση «εργοστάσιο-σχέδιο επιστροφής» σημαδεύει μια ρήξη στον κύκλο της χωρικής πολυαπασχόλησης και μια μετατόπιση στην επαγγελματική ζωή των χωρικών, της οποίας το βάρος περνά από τις μικτές δραστηριότητες στις μισθωτές στη βιομηχανία. Η κινητοποίηση και η ένταξη στη μισθωτή βιομηχανική εργασία του συνόλου της οικογενειακής εργατικής δύναμης για πολλά χρόνια είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την υλοποίηση του οικογενειακού σχεδίου επιστροφής, στον τόπο καταγωγής.

Η φάση «εργοστάσιο-σύνταξη» είναι το τελευταίο στάδιο που οδηγεί στην καθήλωση των χωρικών στο εργοστάσιο. Αυτή η περίοδος, που αποδίδει μια σχέση οριστικότητας στο εργοστάσιο, είναι η κατάληξη της επαγγελματικής διαδρομής. Οι μικτές επαγγελματικές ασχολίες έχουν εγκαταλειφθεί και ο εργάτης σκοπεύει να εργαστεί στο εργοστάσιο για την υπόλοιπη ενεργό ζωή του. Κάποιοι χωρικοί, των οποίων η αρχική σχέση με το εργοστάσιο ήταν αυτή του περάσματος και κατόπιν του σχεδίου επιστροφής, θα ξαναβρεθούν στο εργοστάσιο με μια προοπτική σύνταξης.

2. Οι χωρικοί και η εργοδοσία

Δύο βασικά ερωτήματα οργανώνουν τη δεύτερη αυτή ενότητα της έρευνας. Το πρώτο διερευνά πώς η εργατική δύναμη αγροτικής καταγωγής εντάσσεται στην πολιτική στρατολόγησης της εργοδοσίας. Πρόκειται για την αντιμετώπιση μιας έλλειψης βιομηχανικού εργατικού δυναμικού; Πρόκειται για μια επιλογή, και κάτω από ποιές συνθήκες; Το δεύτερο διερευνά το «βιομηχανικό γίγνεσθαι» των χωρικών από την άποψη της εργοδοσίας. Πώς η εργοδοσία διαχειρίζεται το πρόβλημα της ένταξης των χωρικών στο εργοστάσιο, της δημιουργίας δηλαδή μιας σταθερής εργατικής δύναμης από ένα προβιομηχανικό πληθυσμό; Αποβλέπει η εργοδοτική πολιτική στο να μετατρέψει τους χωρικούς σε βιομηχανικούς εργάτες;

Αναλύσαμε την κατανομή της εργατικής δύναμης στη δομή απασχόλησης, ανάλογα με την καταγωγή της, για να δούμε πώς εντάσσεται το εργατικό δυναμικό αγροτικής προέλευσης στο επίπεδο της πόλης και όχι μόνο στο επίπεδο ενός βιομηχανικού καταστήματος, ποια προβλήματα απασχόλησης καλείται να λύσει για τους διάφορους εργοδότες από τους οποίους στρατολογείται και ποια είναι η θέση του στην αγορά εργασίας. Η έρευνά μας σε 9 βιομηχα-

νικά καταστήματα του Λαυρίου, που απασχολούν το 85,5% του βιομηχανικού εργατικού δυναμικού της πόλης το 1988, μας έδειξε ότι υψηλά ποσοστά μεταναστών χρησιμοποιούν οι επιχειρήσεις υψηλού κύρους (ΔΕΗ, DOW) και οι επιχειρήσεις χαμηλού κύρους (ΠΥΡΚΑΛ, Αιγαίο). Όμως οι μετανάστες δεν καλύπτουν τις ίδιες ανάγκες στους δύο τύπους επιχειρήσεων. Στις επιχειρήσεις υψηλού κύρους το προσωπικό μεταναστευτικής προέλευσης καλύπτει τις ανάγκες για υψηλά ειδικευμένο τεχνικό προσωπικό, ενώ οι ανάγκες των καταστημάτων αυτών σε συνηθισμένη εργατική δύναμη (ειδικευμένοι εργάτες) καλύπτονται από την τοπική αγορά εργασίας. Αντίθετα, στις επιχειρήσεις χαμηλού κύρους οι μετανάστες καλύπτουν τις χαμηλά ειδικευμένες θέσεις, ενώ το τεχνικό προσωπικό καλύπτεται από την τοπική αγορά εργασίας. Ο διχοτομικός χαρακτήρας στην ποιότητα του μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού εκφράζεται στις αγορές εργασίας από τις οποίες στρατολογείται, καθώς και στους τρόπους με τους οποίους οι επιχειρήσεις το κινητοποιούν. Το μεταναστευτικό δυναμικό που απορροφάται σε υψηλά ειδικευμένες εργασίες στρατολογείται από την κεντρική αγορά εργασίας της πρωτεύουσας και του Πειραιά, όπου άλλωστε διαμένει στη μεγάλη του πλειοψηφία και μετακινείται καθημερινά για να εργαστεί στο Λαύριο. Η μεταναστευτική εργατική δύναμη που καλύπτει τις ανάγκες για χαμηλά ειδικευμένο προσωπικό κατοικεί στην πόλη στη μεγάλη πλειοψηφία της και αντλείται κυρίως από την αγορά εργασίας που δημιούργησε η κρίση της γεωργίας τις τελευταίες δεκαετίες σε αυτά τα τμήματα της αγροτιάς που θα αναζητήσουν, φεύγοντας από τον τόπο τους, τη μισθωτή εργασία.

Η ανάλυσή μας για την ένταξη των χωρικών στη δομή απασχόλησης εξειδικεύτηκε στην περίπτωση του «Αιγαίου». Σύμφωνα με μια πρώτη υπόθεση εργασίας που είχαμε διατυπώσει, η στρατολόγηση μιας προβιομηχανικής εργατικής δύναμης από το «Αιγαίο» θα ήταν μια πολιτική αναγκαστική, αποτέλεσμα της έλλειψης εργατικού δυναμικού που αντιμετώπιζε η βιομηχανία τις δεκαετίες 1960 και 1970, ενώ οι στρατολογημένοι από το εργοστάσιο χωρικοί θα γίνονταν αντικείμενο ειδικής πολιτικής που θα είχε ως στόχο να τους εντάξει μονίμως στο εργοστάσιο, προκειμένου να συγκροτήσουν ένα σταθερό βιομηχανικό εργατικό δυναμικό. Αυτή η υπόθεση εργασίας αποδείχτηκε λανθασμένη. Η κινητοποίηση από το «Αιγαίο» εργατικού δυναμικού αγροτικής καταγωγής δεν ήταν αποτέλεσμα κάποιας γενικής έλλειψης προσωπικού ούτε ήταν δευτερεύον στοιχείο της πολιτικής στρατολόγησης. Η χρησιμοποίηση μη βιομηχανικών πληθυσμών, αγροτικών ή άλλων, των οποίων η σχέση με τη βιομηχανία υπαγορευόταν από έκτακτες ανάγκες (Κύπριοι, Πόντιοι) αποδείχτηκε πρωτεύον στοιχείο της εργοδοτικής πολιτικής, που δεν ήταν διατεθειμένη να αντιμετωπίσει ούτε το κόστος της σταθεροποίησης στο εργοστάσιο μιας προβιομηχανικής εργατικής δύναμης, αλλά ούτε και εκείνο μιας έτοιμης βιομηχανικής εργατικής δύναμης, παρά μόνο το κόστος μιας εργατικής δύναμης περα-

στικής και υποβαθμισμένης. Η εισαγωγή χωρικών στο «Αιγαίο» θα καλύψει τις ανάγκες της κλωστοϋφαντουργίας για τις χαμηλά εξειδικευμένες θέσεις εργασίας (ειδικευμένοι εργάτες), διότι για τους ντόπιους άνδρες και γυναίκες το «Αιγαίο» αποτελεί την τελευταία λύση εργασίας, την τελευταία σε προτίμηση επιχείρηση.

Το «Αιγαίο» στρατολογεί χωρικούς διότι αυτοί οι τελευταίοι, καθώς είναι φορείς κοινωνικών-επαγγελματικών χαρακτηριστικών και αντιλήψεων που έχουν παραχθεί στο αγροτικό πλαίσιο, είναι θετικά διατεθειμένοι απέναντι στις συνθήκες εργασίας που προσφέρει το «Αιγαίο». Τέτοια χαρακτηριστικά είναι: η σπανιότητα της μισθωτής εργασίας στον αγροτικό χώρο, η εποχικότητα και η αστάθεια της απασχόλησης, η ανεργία και η υποαπασχόληση, η χρονική απόσταση ανάμεσα στην πραγμάτωση της εργασίας και την πληρωμή, η σκληρότητα της αγροτικής εργασίας. Από όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, καθώς και από μια ηθική αντίληψη της εργασίας, θα παραχθεί μια θετική αντιμετώπιση προς την κλωστοϋφαντουργία και προς τους εργοδότες της, για τις δήθεν προσφερόμενες συνθήκες εργασίας που είναι, ουσιαστικά, οι ομαλές συνθήκες εργασίας στον βιομηχανικό τομέα: εργασία συνεχής χωρίς μεγάλο μόχθο, αποδοχές συνεχείς. Ομοίως ο υπολογισμός του μισθού στη βάση του συνόλου των ατομικών μισθών που εισπράττουν τα μέλη της οικογένειας και η σύγκριση με τις οικογενειακές αποδοχές στη γεωργική εκμετάλλευση κάνει τους χωρικούς να αξιολογούν θετικά τις αποδοχές τους.

Με άλλα λόγια, οι χωρικοί τοποθετούνται στον βιομηχανικό χώρο με τα κριτήρια και τις κοινωνικές παραστάσεις της προηγούμενης κοινωνικής τους κατάστασης και όχι με τα εσωτερικά κριτήρια οργάνωσης του βιομηχανικού χώρου (προοπτικές εξέλιξης, τεχνική εκπαίδευση, καλύτερες προοπτικές αποδοχών, συνθήκες εργασίας, περιεχόμενο, ενδιαφέρον ή πληκτικότητα της εργασίας κ.λπ.). Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, στη βιομηχανική αγορά εργασίας οι χωρικοί είναι μια κατηγορία υποβαθμισμένη.

Η δεύτερη υπόθεση εργασίας μας για την εργοδοτική πολιτική ξεκινούσε από το δεδομένο ότι το «Αιγαίο», μια μεγάλη επιχείρηση¹² με σύνθετη δομή, με τη δική της βιομηχανική λογική και τις απρόσωπες λειτουργικές σχέσεις, θα ανέπτυξε πολιτικές προκειμένου να εθίσει την αγροτική εργατική δύναμη στη βιομηχανική ηθική, να τη σταθεροποιήσει και να την εντάξει στη βιομηχανία μακροχρονίως. Όμως και αυτή η υπόθεση αποδείχτηκε λανθασμένη. Ο

12. Στα τέλη του 1987 η εταιρεία «Υφαντήρια/Κλωστήρια Αιγαίο Α.Ε.» απασχολούσε 3.779 άτομα με την εξής κατανομή: 135 άτομα στο κλωστήριο της Σύρου, 600 άτομα στη μονάδα του Πειραιά, όπου ήταν και η έδρα της εταιρείας, 1.970 άτομα στην καθετοποιημένη μονάδα του Λαυρίου, 604 άτομα στο κλωστήριο του Άστρους και 470 άτομα στο φινιριστήριο του Πύργου.

βιομηχανικός ορθολογισμός δεν στηρίζεται αναγκαστικά στην αντικειμενικοποίηση των διαδικασιών και των μέσων. Οι κοινωνικές σχέσεις στη μεγάλη αυτή κλωστοϋφαντουργία, όχι μόνο δεν υπόκεινται σε απρόσωπη λειτουργία, αλλά αντίθετα αντιμετωπίζονται από τη διεύθυνση ως σχέσεις ανταλλαγών μεταξύ προσώπων (ανταλλαγή εξυπηρετήσεων), μέσω μιας διοικητικής πρακτικής που προσωποποιεί τις σχέσεις εργασίας. Έτσι η διαχείριση της μισθωτής σχέσης δεν πραγματοποιείται στη βάση προκαθορισμένων κριτηρίων, αλλά στη βάση δικτύων προσωπικών επιρροών, των οποίων η λειτουργία οργανώνεται γύρω από την υποταγή των εργατών: πώς να αποσπάσουν την ευγνωμοσύνη και την αφοσίωση των εργατών προς την επιχείρηση, να προκαλέσουν το ζήλο και την πειθαρχία τους στους ρυθμούς εργασίας, πώς να αποτρέψουν την άπυξή συνδικαλιστικών ευαισθησιών. Η προσωποποίηση των σχέσεων εργασίας οικοδομείται πάνω στην αντίληψη της αμοιβαιότητας των συναλλαγών μεταξύ εργοδότη και εργάτη. Από την πλευρά του, ο εργοδότης τροφοδοτεί αυτή την αμοιβαιότητα διαχειριζόμενος όλα τα προβλήματα που ανακύπτουν σε μια οικογένεια από την ένταξη στη βιομηχανική εργασία (κατοικία, επαγγελματική εξέλιξη, προσλήψεις, συνδυασμός βάρδιας στα μέλη της οικογένειας κ.λπ.) ως χάρες, ως εύνοιες, ως παροχή προνομίων που απονέμονται ατομικά στους εργατές, χωρίς αντικειμενικά κριτήρια, αλλά στη βάση της σχέσης αμοιβαιότητας. Από την πλευρά των εργατών, η σχέση αμοιβαιότητας τροφοδοτείται από την ευγνωμοσύνη και την αναγνώριση των εργοδοτών γι' αυτά που προσφέρουν. Αυτά τα συναισθήματα, των οποίων η λειτουργία είναι κατεξοχήν συμβολική, μεταφραζόμενα σε αισθήματα ταύτισης προς το εργοστάσιο και την πολιτική του, προσδιορίζουν μια σχέση εργασίας που αποτυπώνεται σε δύο βασικά σημεία: σε συγκεκριμένες πρακτικές στη δουλειά (όχι απουσίες, υπερωρίες, εντατική εργασία), και στην αρνητική στάση απέναντι στο συνδικαλισμό. Οι χωρικοί, ερμηνεύοντας τα δεδομένα της καινούριας κοινωνικής κατάστασής τους μέσω της λογικής που οργάνωνε τον αγροτικό κόσμο, εισάγονται, μέσω της προσωποποίησης των ανταλλαγών που χρησιμοποιεί η επιχείρηση για να διανείμει παροχές, σε μια λογική εύνοιας, την οποία αισθάνονται υποχρεωμένοι να ανταποδώσουν, για να ανταμείψουν τη γενναιοδωρία του εργοδότη.

Οδηγήθηκα έτσι στο συμπέρασμα, αναπλάθοντας τη συνοχή των διαφόρων πολιτικών που εφαρμόζει η εργοδοσία για λογαριασμό των εργατών αγροτικής προέλευσης, ότι αυτή η κατηγορία εργατικού δυναμικού είναι ενδιαφέρουσα ως τέτοια για τη συγκεκριμένη βιομηχανία και όχι στην προοπτική του μετασχηματισμού της σε βιομηχανικό εργατικό πληθυσμό. Διότι αυτό που το «Αιγαίο» ιδιοποιείται στους εργατές αγροτικής καταγωγής είναι αυτά τα χαρακτηριστικά που τους υποβαθμίζουν ως εργατικό δυναμικό, που τους διαμορφώνουν ως εργατική κατηγορία λιγότερο απαιτητική από τις αρχαιότερες βιομηχανικές κατηγορίες. Η πολιτική της κλωστοϋφαντουργίας δείχνει ότι φροντίδα της βιο-

μηχανίας είναι να βρει μια εργατική δύναμη διαθέσιμη να στρατολογηθεί. Αυτό που μπορούμε να αποκαλέσουμε πολιτική σταθεροποίησης των πρώην χωρικών στο εργοστάσιο είναι μόνο πολιτική προσέλκυσης που θα αναπαράγει τα χαρακτηριστικά που καθιστούν τους χωρικούς ενδιαφέρουσα, για την κλωστοϋφαντουργία, κατηγορία εργατικού δυναμικού.

Το πρώτο στοιχείο της πολιτικής σταθεροποίησης είναι η διοργάνωση των στρατολογήσεων σε αρμονία με τις αξίες της οικογενειακής και τοπικιστικής αλληλεγγύης. Έτσι η βιομηχανία επιτυγχάνει (α) να προσελκύσει μεγάλες οικογενειακές ομάδες που μετακινούνται συλλογικά προς το εργοστάσιο και να διαμορφώσει έτσι τα δίκτυα δικής της επιρροής, (β) να «ελευθερώσει» τη γυναικεία εργατική δύναμη και (γ) να εισαγάγει μαλακά τους χωρικούς στο εργοστάσιο, μέσω των δικών τους μορφών συλλογικότητας (επαρχία, χωριό, οικογένεια), γεγονός που συντέλεσε αναμφισβήτητα στην προσαρμογή και τον εγκλιματισμό τους στο περιβάλλον της μεγάλης βιομηχανίας.

Οι χωρικοί θα ιδιοποιηθούν την πολιτική αυτή με ποικίλους τρόπους. Πρώτον, οι οικογενειακές ομαδοποιήσεις στο εργοστάσιο θα τους επιτρέψουν να ασκήσουν άτυπο έλεγχο στις προσλήψεις προς όφελος των συγγενών τους, που συνεχώς τροφοδοτούν τη βιομηχανία. Επίσης, οι οικογενειακοί δεσμοί στο εργοστάσιο θα τους επιτρέψουν να «ιδιοποιηθούν» το χώρο του εργοστασίου, δημιουργώντας ένα κλίμα εξοικείωσης και προσέγγισης προς αυτό. Δεύτερον, η οικογενειακή στρατολόγηση βοηθά τους χωρικούς στα σχέδιά τους. Σημειώσαμε προηγουμένως ότι η οικογενειακή οικονομία μισθών είναι ο στρατηγικός τύπος του διαβήματος προς το εργοστάσιο. Με αυτή την έννοια, η πολιτική της οικογενειακής στρατολόγησης, η οποία ενέχει σταθεροποιητικά αποτελέσματα, ασκεί συγχρόνως μια αποσταθεροποιητική λειτουργία. Η έρευνα έδειξε ότι οι οικογενειακές ομαδοποιήσεις αυξάνονται και ελαττώνονται συγχρόνως, διότι σε όλες τις οικογένειες κάποια μέλη καταφέρνουν να φύγουν από το εργοστάσιο. Τρίτον, οι οικογενειακές ομαδοποιήσεις θα γίνουν, κατά την περίοδο έλλειψης εργατικού δυναμικού, ομάδα πίεσης και επιρροής στην επιχείρηση, και τα μέλη τους θα μπορέσουν να επωφεληθούν από διάφορες παροχές, χωρίς τη βοήθεια του πατερναλιστικού μοντέλου διοίκησης που λειτουργούσε υπό τις ευλογίες της εταιρείας. Οι χωρικοί, συσπειρωμένοι σε μεγάλες οικογένειες, θα χρησιμοποιήσουν για να καλυτερεύσουν τη θέση τους αυτό που εκείνοι διέθεταν και που αποτελούσε την αχίλλειο πτέρνα της εταιρείας: μια πολυάριθμη εργατική δύναμη σε περίοδο στενότητας εργασίας.

Το δεύτερο στοιχείο της πολιτικής σταθεροποίησης είναι η παροχή κατοικίας. Αυτή η πλευρά της πολιτικής του «Αιγαίου» στοχεύει την προσωρινότητα των αγροτικών πληθυσμών του εργοστασίου, ως πρόθεση ή ως πραγματικότητα. Η ποιότητα και η διαχείριση της παρεχόμενης κατοικίας ωθούν τους εργάτες να αποχωρήσουν από το «Αιγαίο» και όχι να σταθεροποιηθούν σε αυτό.

Αυτή η κατοικία γίνεται αποδεκτή από ένα τμήμα των εργαζομένων διότι, αυτό που είναι ανυπόφορο ως μακροχρόνια προοπτική, μπορεί να γίνει αποδεκτό στο πλαίσιο της προσωρινότητας. Πρόκειται για μια ποιότητα κατοικίας που θα εμποδίσει μάλλον παρά θα ευνοήσει τη βιομηχανική ενσωμάτωση των αγροτικών πληθυσμών.

Επιστρέφοντας στο αρχικό μας ερώτημα, πώς επεμβαίνει η εργοδοσία στη διαδικασία ένταξης των χωρικών στη βιομηχανική εργασία και στη διαμόρφωση σταθερού εργατικού δυναμικού, μπορούμε να απαντήσουμε, με βάση τη μελέτη, ότι η εργοδοσία δεν επεμβαίνει θετικά παρά μόνο για να χρησιμοποιήσει και να ιδιοποιηθεί τα σχέδια και τις στερήσεις των νέων βιομηχανικών εργατών. Η διαμόρφωση σταθερού εργατικού δυναμικού, αποκλειστικά απασχολούμενου στη βιομηχανία, δεν φαίνεται να είναι, σε καμία από τις διαστάσεις της, αποτέλεσμα μιας θετικής βιομηχανικής στρατηγικής, αλλά μόνο προϊόν σκληρών και αμετάκλητων οικονομικών νόμων.